

Araştırma Makalesi / Research Article

TEK PARTİ DÖNEMİ LAİKLİĞİNDEN ÇOK PARTİLİ HAYAT LAİKLİĞİNE GEÇİŞTE EN ÖNEMLİ KİLOMETRE TAŞI: CHP YEDİNCİ OLAĞAN KURULTAYI (1947)*

Hakkı UYAR**

Öz

Atatürk'ün önderliğinde kazanılan Türk Kurtuluş Savaşı, Türkiye'nin bağımsızlığını sağladı. Ardından gerçekleştirilen Türk Devrimi, ümmet kimliğine dayalı toplumu laik Türk kimliğine geçirmek yolunda köklü değişikliklere girişti. Devrimin en önemli noktalarından biri de laiklikti. Cumhuriyetin ilanı ve laiklik açısından yapılan radikal ve hızlı değişimler, otoriter bir rejimle gerçekleştirildi. Kuvvetler birliği bu değişimlerin görece daha kolay gerçekleştirilebilmesine imkân sağladı. Kuvvetler birliği sistemi, partili cumhurbaşkanlığı ve iki önemli kurumun (Ordu ve Diyanet) iki güvenilir ismin başında olmasıyla (Fevzi Çakmak ve Rıfat Börekçi) desteklendi. Cumhurbaşkanının TBMM'yi kontrol altında tutabilmesi, mevcut tek partinin genel başkanı olmasıyla mümkün oldu. Çakmak ve Börekçi, özellikle laiklik alanında yapılan radikal değişiklikler noktasında muhalefet edebilecek iki kurumu uzun yıllar denetim altında tuttu. Dolayısıyla devrimler otoriter ve merkezi bir yönetimle, hızlı ve radikal değişikliklere imza atılabildi.

Batı dışı modernleşmenin tipik bir örneği olarak değişimin öncülüğünü toplumsal sınıflar değil bürokrasi yaptı. Yapılan değişiklikler kısa zamanda ve hızlı bir şekilde, tepeden inme yöntemlerle gerçekleştirildi. Bu olağanüstü dönemin sonucunda bir normalleşme sürecinin yaşanması kaçınılmazdır. Nitekim bu durum tek parti yönetimi açısından da geçerlidir. 1945-1950 yılları arasında çok partili hayata geçildi ve 1950'de Türkiye'nin Demokrasi Devrimi tamamlandı. Tek parti yönetiminin çok partili yönetime geçilerek normalleşmesi gibi laiklik anlayışında da benzer bir durum söz konusu oldu. Otoriter tek parti yönetiminin geçiciliği gibi otoriter laiklik anlayışı da geçici idi. Otoriter uygulamaların sona erışı, rejimin tam anlamıyla normalleşmesi, demokratikleşmesi ve laikliğin kurumsallaşması anlamına geliyordu.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.

There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
(e-posta: hakki.uyar@deu.edu.tr), (ORCID: 0000-0002-6309-4919).

1947'deki CHP Yedinci Olağan Kurultayı, tek parti döneminin otoriter laiklik anlayışının bizzat CHP'nin kendisi ve ayrıca kendi en üst organı tarafından sorgulanması, eleştirilmesi ve çözüm önerileri getirilmesi açısından son derece önemlidir. Makale, CHP'nin kendi laiklik anlayışını sorgulamasını ve parti içerisindeki homojen olmayan yapıyı ortaya koymaktadır. Son olarak Kurultay'da yapılan tartışmalar günümüzde tek parti dönemine yönelik getirilen eleştirilerle paralellik arz etmektedir. Ancak burada dikkat çekici olan bu eleştirilerin bizzat CHP'lilerin kendileri tarafından yapılmasıdır. Diğer taraftan laiklik noktasında hassasiyetlerini sürdüren ve laikliğin göreceği zararı öngören CHP'lilerin varlığı da kayda değerdir.

***Anahtar Kelimeler:** Laiklik, CHP Yedinci Olağan Kurultayı, Çok Partili Yaşama Geçiş.*

THE MOST SIGNIFICANT MILESTONE IN THE TRANSITION FROM SINGLE-PARTY ERA SECULARISM TO MULTI-PARTY SYSTEM SECULARISM: THE 7TH CONGRESS OF THE REPUBLICAN PEOPLE'S PARTY (1947)

Abstract

The Turkish War of Independence which was won under the leadership of Atatürk, ensured Türkiye's independence. The Turkish Revolution that followed initiated radical changes to transition the society based on the identity of the Ummah to a secular Turkish identity. One of the most important points of the revolution was secularism. The declaration of the Republic and the radical and rapid changes made in terms of secularism were carried out with an authoritarian regime. The union of powers allowed these changes to be carried out relatively easily. The unity of powers system was supported by the partisan presidency and the two important institutions (Army and Religious Affairs) being headed by two reliable names (Fevzi Çakmak and Rıfat Börekçi). The President's ability to keep the TBMM under control was possible because he was the leader of the only party in existence. Çakmak and Börekçi kept two institutions that could oppose radical changes, especially in secularism, under control for many years. Therefore, revolutions were able to sign rapid and radical changes with an authoritarian and centralized administration.

As a typical example of non-Western modernization, the bureaucracy, not the social classes, pioneered the change. The changes were carried out quickly and rapidly, using top-down methods. As a result of this extraordinary period, a normalization process is inevitable. This situation is also valid for single-party rule. Multi-party rule was adopted between 1945 and 1950 and Türkiye's Democratic Revolution was completed in 1950. The normalization that took place with the transition to multi-party rule brought about a similar situation in the understanding of secularism. The authoritarian understanding of secularism was temporary, just like the authoritarian single-party rule. The end of authoritarian practices did not mean the full normalization and democratization of the regime and the institutionalization of secularism.

The CHP Seventh Ordinary Congress in 1947 is extremely important in that the authoritarian secularism of the single-party period was questioned, criticized and proposed solutions by the CHP itself and its own highest organ. The article reveals CHP's questioning of its understanding of secularism and the non-homogeneous structure within the party. The discussions held at the Congress are parallel to the criticisms made today against the single-party period. However, what is striking here is that these criticisms are made by CHP members themselves. On the other hand, the existence of CHP members who continue to be sensitive about secularism and foresee the damage that secularism will suffer is also noteworthy.

Keywords: *Secularism, CHP Seventh Ordinary Congress, Transition to Multi-Party Life.*

Giriş

Tam bağımsızlığı elde etmek için girişilen Kurtuluş Savaşı'nın ardından, bağımsızlığı korumak ve daimi kılmak için çağdaşlaşma hareketine yönelen Türkiye'de bağımsızlığı sağlayan Müdafaa-i Hukuk hareketi ve çağdaşlaşmaya yönelen de Müdafaa-i Hukuk hareketinin dönüşümüyle ortaya çıkan (1923) Halk Fırkası oldu. Halk Fırkası'nın tüzüğü'nün birinci maddesi, ulusal egemenlik kavramının hakim kılınması (demokrasi), Türkiye'nin çağdaş bir ülke haline getirilmesi ve her şeyin üzerinde kanunların üstünlüğünün sağlanması (hukuk devleti) amacıyla partinin kurulduğuna dikkat çekmektedir.¹ Bu amaçları gerçekleştirmek amacıyla girişilen köktenci/radikal modernleşme hareketi, barışçı (içeride ve dışarıda) ve laik milliyetçi politikaları benimsedi. Geleneksel kurumları tasfiye ederek yerlerine modern toplumun kurumlarını getirmeye yöneldi. Bunu yaparken bağımsızlık savaşını kazanmanın ve bu savaşın liderinin karizmasını da kullandı. Köktenci ve hızlı değişim, modernleştirici iktidarın yerini sağlamlaştırmasına da bağlıydı. Modernleştirici önderliğin iktidarını sağlamlaştırması da öncelikle orduya egemen olmaktan ve ordunun desteğini almaktan geçiyordu. Nitekim Fevzi Çakmak'ın genelkurmay başkanı olması ve Türk Devrimi'nin köktenci eğilimlerinden rahatsız olan Karabekir, Cebesoy ve Bele gibi paşaların ordudan uzaklaştırılarak muhalefetin sivilleştirilmesi (TpCF) ve ardından siyasal yaşamın dışına çıkarılmaları buna imkan sağladı. Çakmak'ın 20 yıllık genelkurmay başkanlığı modernleştirici kadronun orduya sırtını dayamasını sağladı. Modernleştirici kadronun bir diğer önemli adımı da din adamlarını kontrol altına almaktı. Normal şartlarda Diyanetin genel idare içerisinde yer alması laiklik açısından hiç şüphesiz sakıncalıdır. Devrimler gerçekleştirilirken ordunun denetim altına alınması ve desteğinin sağlanması

1 *Halk Fırkası Nizamnamesi*, (Ankara: 1339/1923).

gibi, Diyanet de modernleştirici önderliğin kontrolüne alınarak laikleşme, laik bir milli kimlik yaratma politikalarına direnç göstermesi önlemiştir. Fevzi Çakmak'ın 20 yıllık genelkurmay başkanlığı gibi Rifat Börekçi'nin de 17 yıllık –vefat edene kadar- Diyanet İşleri Başkanlığında kalması (1924-1941),² modernleştirici önderliğin kışanının ve camiinin desteğini sağlaması noktasında son derece anlamlıdır.

Diyanet İşleri Başkanlığının genel idare içerisinde yer alması ve denetim altında tutulması, devrimlerin yapılmasına dinsel bir muhalefetin doğmasına engel olsa da, genel anlamda diyanetin genel idare içinde yer alırken genel bütçeden de pay alması eleştiri konusu olabilmekteydi. Örneğin 1933 yılında Bursa'da meydana gelen bazı olaylar üzerine Adalet eski Bakanı Mahmut Esat Bey (Bozkurt) ilginç bir öneride bulunmaktaydı:³

Bence bugün dahi halli lazım gelen bir cihet vardır. Diyanet işlerinin yavaş yavaş devlet bütçesinden ayrılması, yalnız devletin yüksek nezareti altında, fakat hususi varidatla, mesela Kanunu Medeniye uygun tesisatla idare edilmesi icap eder. Vaizlerin büyük şehir imamlarının Darülfünun ilahiyat şubesi mezunları olması ve lisan bilir kimseler arasından seçilmesi lazımdır. Küçük şehir imamlarının ise mevkilerile mütenasip bir tahsil görmeleri Layikliği anlamaları çok faidelidir.

Bozkurt'un bu eleştirisi 1947 Kurultayında da karşılığını buldu. CHP içerisinde ilk kez bizzat parti milletvekilleri ve delegeleri, geriye dönüp tek parti dönemini eleştirmeye, tek parti döneminin dinsel kimliğin yerine ulusal kimlik inşa ederken izlenen politikaların uygulamadaki sakıncalarına değindiler. Aslında bu noktada sonraki yıllarda CHP'ye yönelik getirilen eleştirileri, herkesten önce CHP'lilerin kendileri dile getirmiştir. Bu bağlamda CHP'nin hem tek parti döneminde ve hem de sonrasında homojen bir parti olmadığını da altını çizmek gerekir.

CHP'nin 1947 yılında toplanan 7. Kurultay'ından laiklik politikasının yumuşatılmasına ilişkin alınan kararlar kısmen de olsa parti içinden tepki gördü. Nitekim daha Kurultay sırasında ortaya çıkan egemen görüşe karşı, tek parti döneminin laikliğini savunan isimler de öne çıktı. Ancak onların azınlıkta kaldığını söylemek gerekir. Laiklik ilkesinin yumuşatılması çerçevesinde, okullarda din derslerinin okutulması, imam-hatip kurslarının, İlahiyat fakültelerinin ve Kur'an kurslarının açılması aşama aşama gerçekleşti.

2 Börekçi'nin siyasal kimliği için bkz. Hakkı Uyar, "Diyanet İşleri Başkanı M. Rifat Börekçi CHP İl Başkanlığı Yaptı mı?", *Toplumsal Tarih* 357, Eylül 2023.

3 Hakkı Uyar, "Sol Milliyetçi" Bir Türk Aydın: Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943), (İstanbul: Buke Yayınları, 2000). Diyanet'in kurumsal yapısı hakkında eleştirel bir değerlendirme için bkz. İstar B. Tarhanlı, *Müslüman Toplum, "Laik" Devlet, Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı*, (İstanbul: Afa Yayınları, 1993).

CHP'nin demokratikleşme kurultayı olarak da tarihe geçen Yedinci Olağan Kurultay'da, ülkedeki demokratikleşmeye paralel olarak partinin tüzüğü ve programı da demokratikleştirildi. Milletvekili adaylarının belirlenmesinde parti örgütü ilk kez ağırlığını koydu ve adayların % 70'ini belirleme hakkını elde etti. Bu, parti açısından yepyeni bir dönemin başlangıcını ifade etmekteydi.⁴

Kurultay'ın⁵ en tartışmalı konularından biri de laiklikti. Bu alanda bizzat partili delege ve milletvekillerinin dile getirdiği eleştiriler, muhalefet ve iktidar yıllarında DP'nin getirdiği eleştirilerden farklı değildi. Hatta bu eleştirilerin sonraki yıllarda muhafazakar Türk sağının tek parti dönemine ilişkin eleştirileriyle paralellik arz etmekteydi. Bu bağlamda söz konusu eleştirilerin öncül bir nitelik taşıdığı söylenebilir. Tek parti döneminin laiklik anlayışında ilk kırılmanın yaşandığı ve CHP'nin kurumsal kimliği çerçevesinde laiklik anlayışının değiştirildiği, bizzat partinin içerisinde yapılan tartışma olarak bu kurultayda ele alınan konuların sonraki yıllarda kamuoyunda yaygınlık kazandığı görülmektedir. Makale, sonraki yıllarda ülke genelinde CHP'ye yönelik laiklik noktasında getirilen eleştirilerin erken bir tarihte ve öncü bir şekilde bizzat CHP içerisinde tartışıldığı konusunu ele almaktadır.

1. 1947 Kurultayı ve Laiklik

CHP tarihinin en uzun süren kurultayı olan Yedinci Olağan Kurultay, 17 Kasım 1947 günü açıldı. 19 gün süren⁶ Kurultay'da, laiklik konusunun gündeme geldiği gün 2 Aralık'tı. Parti programına ilişkin komisyon raporunun görüşülmesi sırasında elbette gündeme gelen konulardan biri de laiklik ilkesiydi.

Kurultay'da laiklik konusunda ilk söz alan Sinop delegesi Vehbi Dayıbaş'tı. Dayıbaş'a göre partinin laiklik politikası, din ile dünya işlerini birbirinden ayırarak Türk milletinin “*medeniyet yolunda ilerlemesine büyük faydalar*” sağlamıştı. Ancak bu ilerleme çok önemli ve değerli olmakla beraber, “*diğer taraf*” (yani din!) ihmal edilmişti. Aslında İslam kendi içerisinde demokrasiyi barındırıyordu ve ama son yüzyıllarda gereksiz bir yasal düzenlemeyle medrese mensuplarının askerlikten muaf tutulması, medreselere hücumu beraberinde getirmişti. Oradan hiçbir şey öğrenmeden çıkan şahıslar da dini “*menfaat ve geçim vasıtası*” haline getirmişti. Dayıbaş, kiliselere gidenlerin, orada ayin yapanların kendi dinlerine ilişkin bir şeyler okuyabildiklerine dikkat çekmekte ve Müslümanların ibadet esnasında ne

4 Hakkı Uyar, *100 Soruda Cumhuriyet Halk Partisi Tarihçesi (1923-2015)*, (Ankara: Anka Yayınları, 2016).

5 Kurultay hakkında akademik bir değerlendirme için bkz. Hakan Uzun, “İktidarını Sürdürmek İsteyen Bir Partinin Kimlik Arayışı: Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1947 Olağan Kurultayı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* XII, 25 (Güz 2012): 101-139, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/235824>.

6 Kurultay, 4 Aralık 1947 tarihinde sona erdi.

okuyacaklarını sormaktaydı. Bunun için çocuklara bilgi verilmeliydi. Bunun çözümü de resmi okullarda çocuklara haftada hiç olmazsa iki saat din dersi okutulmalıydı. Bunun için yerel bazda öğretmenler de temin edilebilirdi.⁷

Çorum delegesi Abdülkadir Güney, çocuklara ilkokullarda din eğitimi verilmesinin gerekliliğine dikkat çektiği konuşmasında, bu eğitimi verecek kişilerin de açılacak olan İlahiyat Fakültelerinde eğitilmesi gerektiğini söyledi. Bu sözlerini Çankaya Köşkü'nde Kurultay delegeleriyle yemek yiyen İsmet Paşa'ya da 23 Kasım 1947 günü arz ettiği sırada sofrada bulunanlardan birinin "Paşam, altı okunuza dokunmak istiyorlar" uyarısında bulunduğunu belirtti. Güney'in belirttiğine göre, "Ebedi Şef Atatürk, bir takım tekke ve türbelerde ve bazı din perdesi altında beşeriyete, ahlaka, dine aykırı birçok halleri gördüğü için, bunları ortadan kaldırmak istemiş ve bunun layıklık maddesini altı oka koymakla mümkün olacağını düşünmüş ve bunda muvaffak olmuştur; yoksa bu, bazı yerlerde çok ifrata varılmış olmakla beraber dinimizin inkişafına mani olmak için değildir".⁸

Din eğitiminin verilmesinin zorunluluğuna dikkat çeken pek çok delege, din eğitiminin ihmalinin birçok kötülüklerin ve fenalıkların nedeni olduğunu vurgulamıştır. Güney de bunlardan biridir. Ancak söz konusu kötülük ve fenalıkların neler olduğu kısmı eleştirilerde genel olarak soyut ve belirsiz kalmıştır. Güney'den sonra kürsüye gelen önemli isim Sinan Tekelioğlu idi. Milli Mücadele kahramanı ve Seyhan (Adana) milletvekili olan Tekelioğlu, laiklik konusunda en uzun ve polemige yol açan konuşma yapan iki isimden biriydi. Diğeri de Hamdullah Suphi Tanrıöver'di. İlginçtir ki her iki isim de takip eden süreçte CHP'den istifa edecektir ve yine her iki isim de DP saflarında yer alacaktır. Her iki ismin ortak bir noktası daha vardır. İnönü döneminde siyasal yaşama kazandırılmışlardır.⁹

Tekelioğlu, asker kökenliydi ve hukuk eğitimi de almıştı. Tekelioğlu'na göre hukuki açıdan laiklik, dinsizlik demek değildi. Laik demek, din işi ile dünya işini, siyaset işini birbirinden ayırmaktı. Ülkede dinlerin hiçbirine ayrıcalık tanımamaktı. Tekelioğlu ayrıca şunları söyledi:¹⁰

(...) Türk Hristiyanlar, Türk Museviler var. Lakin, bunların Diyanet işleri Reisliğinde mümessilleri yoktur. Demek ki, onların Evkaf idarelerini kendilerine vermişiz. İslam dinine mensup cemaatin başına 'Diyanet İşleri

7 CHP Yedinci Büyük Kurultayı, (Ankara: 1947), 448.

8 CHP Yedinci Büyük Kurultayı, 449.

9 Tanrıöver, SCF deneyimi sırasında Türk Ocakları genel başkanı ve CHP milletvekiliydi. SCF deneyiminin ardından Bükreş'e büyükelçi olarak gönderildi. İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru emekli oldu ve milletvekili yapıldı. Parti içerisindeki eleştirel tavrı nedeniyle eleştirilere maruz kaldı ve partiden ayrıldıktan sonra yeniden açılan Türk Ocaklarının başına geçti. DP listesinden aday olarak 1950'de yeniden milletvekili seçildi. Tekelioğlu ise İnönü'nün 1939'da milletvekili yaptığı isimlerdendi.

10 CHP Yedinci Büyük Kurultayı, 450-451.

Reisi' diye birisini oturtmuşuz. Fakat, hiçbir iş yapmayarak, kolları bağlı bırakmışız, boyna tespih çekmesine müsaade etmişiz.

Halbuki, Hristiyan ve Musevi Türk cemaatleri kendileri için mektepler açmışlar, orada papaslar yetiştirmişler, ölü gömücüler yetiştirmişlerdir. Fakat, bu memleketin onda sekiz nüfusunu teşkil eden Türklerin, bir milletvekili sıfatıyla köylülerden aldığım ilham ile, onlardan işittiğim ibare ile söyleyeyim ki, köylülerin ölümlerini gömecek adamları yoktur.

Konuşması Gaziantep milletvekili Cemil Sait Barlas'ın sataşmalarıyla kesintiye uğrayan Tekelioğlu, konuşmasını şöyle sürdürdü:¹¹

Türk dindarlarını da diğer dinlerdeki gibi Devletin bir tutmasını istiyorum. Böylece, Diyanet İşleri Riyasetini, bütün kadrosuyla, Devlet kadrosundan çıkararak, ecdadımızın bu dini yürütmek için vakfetmiş oldukları paraların bütün varlığını toplayan vakıflar idaresinin başına geçirilmesini istiyorum.

Bu suretle, Diyanet İşleri, vakıflar idaresinin paralarıyla mektep açsın, bize asri ve medeni hoca yetiştirsın, bize ölü gömücü yetiştirsın, bize telkin verecek imam yetiştirsın, bize hatip yetiştirsın. İşte ben bunları istiyorum.

Tekelioğlu'na göre, Türkler bunları yaparak geriye dönmüş olmayacaklar, aksine bütün çağdaş milletlerin seviyesine ulaşmış olacaklardı. Yine Tekelioğlu, *“bugün memleketimizde, kumar almış yürümüş, içki almış yürümüş, ahlak tamamen tefessüh etmiştir. Dinsiz bir milletin memleketinde hiçbir korku kalmaz, yaşabilmesi için bir mefhumdan korkusu olmalıdır. Varlığının devamı için bu mefhum lazımdır. Anaya, babaya, büyüğe itaat kalmadı, kimse kimseyi tanımıyor; Allah nedir? Deyince, Allahın ne olduğunu bilmiyor; tanımıyor”* iddiasındaydı. Tekelioğlu'nin bu sözleri hem gürültülerle hem de şiddetli alkışlarla karşılandı.¹² Muhafazakar bir yaşlıdan beklenebilecek sözlerin bir CHP milletvekili tarafından dile getirilişi dikkat çekicidir. Üstelik bu sözlerin hem alkışlarla hem de gürültülerle karşılanması, tek parti döneminde CHP'nin homojen olmayışının da tipik bir göstergesiydi.

Toplumların ihtiyaç duyduğu manevi gıdayı ve ruhi terbiyeyi sadece dinle vermenin mümkün olduğunu söyleyen Kayseri delegesi Şükrü Nayman, toplumların ve bireylerin dine muhtaç olduğunu söylemekteydi. Nayman'a göre, *“... bugün harp sonu, Amerika'da, Avrupa'da radyolar harıl harıl dini konferanslar vermekte, kiliseler dolup boşalmaktadır. Buna mukabil biz, iftar sofraları yerine içki masaları, sabahlara kadar kadınlı erkekli briç ve poker partileri yapmağı bir yenilik olarak kabul ediyoruz ve övünüyoruz, (böyle şey*

11 CHP Yedinci Büyük Kurultayı, 450-451.

12 CHP Yedinci Büyük Kurultayı, 450-451.

yok sesleri). Fikirleri kabul etmeyen arkadaş, buraya gelir, konuşur. Her fikir muhteremdir, müdahale yok... (Bravo sesleri, alkışlar)”.¹³ Nayman’a yönelik destek ve eleştiriler/tepkiler, Tekelioğlu’na yönelik destek ve tepkilerden farklı değildi. Din eğitime ve din hizmetlerine yönelik ihtiyaçları ortaya koymak son derece doğal olmakla beraber, bunu gerekçelendirme tarzı devrimci ve yenilikçi bir partiden ziyade muhafazakar bir partinin ya da partilinin gerekçelendirmesine benzemektedir. Toplumsal yozlaşma olarak belirtilen sorunlara ilişkin olarak da din panzehir olarak görülmektedir. Benzer şekilde din, komünizme karşı da panzehir olarak değerlendirilecekti.

Nayman, imam ve hatiplerin “aç ve sefil” bir halde olduklarını ileri sürmekteydi. Onlar bu haldeyken imam ve hatip yetişmezdi. Buna “Allah, Allah” diye tepki gösterenlere Nayman, “Allah, Allah demenin yeri yoktur” yanıtını verdi ve bu kadar parayla din adamı yetiştirilemeyeceğini, hiçbir görevi olmayan kurumun (Diyanet İşleri) kapatılmasının daha yerinde olacağını belirtti. Sorun Diyanet İşleri’nin iktidarsızlığından değil, ona yetki vermemekten kaynaklanıyordu. Nayman’ın önerisi şuydu:

İstedığımız teşkilat şudur: Vakıflar idaresi dini müesseselere baksın ve yaşatsın. Diyanet işleri yurtdışı dini fikir cereyanlarını büyük bir sorumlulukla tanzim etsin ve yaysın, yine salahiyyetle din adamlarımızı yetiştirtsin. Fakat, arkadaşlarımızın endişeye düşerek tasavvur ettikleri din adamları gibi değil; Garp ve Şark’ın muhtelif dinlerini öğretsin.

Nayman’ın ve kendisinden önceki konuşmacıların talebi olan Diyanet İşleri’nin genel idareden ve genel bütçeden çıkarılması ile bütün dinleri öğrenen ve öğreten din adamı yetiştirilmesi fikri ne CHP iktidarlarında ne de sonraki iktidarlarda gerçekleştirilebildi.

Nayman’ın dine yüklediği bir diğer anlam ise, dini komünizme karşı bir konuma yerleştirmesiydi. Dinden korkulmamalıydı, “amele arasında yayılan kızıl tohumların” yayılmasından korkulmalıydı. Esas hassasiyet bu alanda gösterilmeliydi. Avrupa’nın ortasına, Viyana’ya, Afrika’ya kadar dini motivasyonla gidildiğine dikkat çeken Nayman,¹⁴ “din ülkelerini kaldırdık; fakat bunların yerine neyi koyduk” diye sormaktaydı.¹⁵ Nayman’ın sorusu son derece yerinde olmakla beraber böyle bir dönüşümün 20 yıllık kısa bir sürede gerçekleşmesini beklemek pek de mümkün değildir.¹⁶ Nayman yine toplumun % 80’inin okuma yazma bilmediğini, vatan ve millet sevgisinin yeterince aşılanamadığını belirtmekte ve bu nedenle de manevi varlıkların

13 CHP Yedinci Büyük Kurultayı, 451.

14 Avrupa Hunlarının, Attila’nın hangi motivasyonla Roma önlerine kadar gittiği düşünülürse, bunu sadece dinle açıklamanın yetersiz olacağı açıktır.

15 CHP Yedinci Büyük Kurultayı, 452.

16 Göçebelikten yerleşik hayata, köy toplumundan kent toplumuna, ümmetten millete geçmek, sosyal, ekonomik ve kültürel değişimi de içeren uzun erimli bir süreçtir.

yıkılmamasını, okullarda dini eğitim verilmesini istemekteydi. Aslında bu bağlamda ümmetten millete, geleneksel topluma geçişte Cumhuriyet modernleşmesinin yapabildiklerinin sınırlarına dikkat çekmekte ve geçiş sürecinde dini değerlere vurgu yapmaktaydı. Belki de Nayman'ın tespiti bir kabulleniş ile birlikte kendince bir çözüm önerisiydi.

Maraş delegesi Emin Karpuzoğlu'nun konuşması, büyük ölçüde abartılı ve tek parti dönemine ilişkin doğrudan ve imalı eleştirileri içermektedir. Karpuzoğlu'na göre, dünyada *“hiçbir milletin, hiçbir dinin tesis eylediği kanunlar İslam dini kadar binlerce sene hüküm ferma olmamıştır”*.¹⁷ Buradan devam ederek Mecelle'ye gönderme yaparak Medeni Kanun'u eleştirmektedir: *“Zamanın değişmesiyle ahkâmın değişeceği kaidesini görmemek insafsızlık olmaz mı? Bu vesile ile şunu da söylemek isterim ki Türk milletinin bünyesinden doğmayan medeni kanunu kabul ederken acaba nazım rolünü oynayacağını nereden ve hangi mantığın sinelerinden çıkardılar?”*¹⁸ Karpuzoğlu, sanki başka bir dönemi ya da başka bir partiyi eleştirir gibidir. Oysa eleştirdiği kendi partisidir. Yine Karpuzoğlu'nun Medeni Kanun'a yönelik eleştirisinden, partisinin devrimci kimliğine tepkisinden sonra imalı bir eleştirisi daha dikkat çekmektedir. Bu, açık olmamakla beraber sanki Atatürk'ün Güneş Dil Teorisi'ne ilişkin ima söz konusudur:¹⁹ *“İslam dininin kudsî hüviyetini bilmeyen yalnız ve yalnız hurafe ve efsanelerden aldığı ilhamla hasbî olarak din aleyhtarlığı yapan yalancı Peygamberler ya yeni bir din kurmak veya beş bin sene evvelki güneş dinine ve iki bin sene evvelki İsa'nın havarilerinin hurafe ve safsatalarına götürmek istiyorlar”*.

Taleplerine karşı çıkan partililerin *“irtica hortluyor, vatan tehlikede, rejim gidiyor”* diyeceğine dikkat çeken Karpuzoğluna göre, bunlar yalan ve yaygaradan ibaretti. *“Asıl irtica, bizi, beş bin yıl evvelki güneş dinine İsa'nın havarilerinin safsatalarına götürmek isteyenlerdi.”*²⁰

Karpuzoğlu'na göre, *“Bir de milletin Şefi arasına”* yani milletin İnönü arasına *“bir kara çalı gibi”* girmek isteyenler vardı. Dini yeniden ihya etmek isteyenlere, ülkede 5 milyon Alevi olduğunun hatırlatıldığını, hatta bunu İnönü'ye kadar taşıyanlar olduğunu belirten Karpuzoğlu, bu tehlikeli oyunların yalnız rejimi değil Türk milletini de uçuruma sürükleyeceğini fikiranindeydi.

Artık yeter, bu adamlar vicdanımıza, dinimize ve mukadderatımıza dil uzatmasınlar. Biz, aziz vatanımızın ve kahraman milletimizin geleceğini

17 1400 yıllık İslam tarihini binlerce yıllık diye abartan Karpuzoğlu, Roma hukukunu da görmezden gelmektedir.

18 CHP Yedinci Büyük Kurultayı, 453.

19 CHP Yedinci Büyük Kurultayı, 453.

20 CHP Yedinci Büyük Kurultayı, 453-454. Karpuzoğlu'nun andığı kişilerin kimler olduğu belirsizdi. Popülist söylemlerinin yine de hem toplumda hem de parti içerisinde karşılığının olduğunu söylemek gerekir.

garanti etmek için, yeni nesle mutlaka din ahlakının, din terbiyesinin verilmesiyle doğru yolu göstermiş olacağız.

Bin seneden beri kıtalarda at oynatan bu milletin kalbinden, vicdanından Allah'ını çıkarmağa çalışırsanız milli duygu ve inanı ile de ne şehadete sevk ve ne de gaziliği kazandırabilirsiniz (Gürültüler, öyle şey yok sesleri). Ben, düşüncelerimi söylüyorum, sizlere hürmetim vardır (Gürültüler).

Gaziantep milletvekili Bekir Kaleli'nin "*Muhatabınız kimdir?*" sorusuna, "*Muhatabım siz değilsiniz; mevhum bir şahıstır*" yani soyut bir kişidir yanıtı veren Karpuzoğlu'nun yanıtı kaçamaktı ama iddiaları son derece ağırdı. Birtakım dedikodular olduğunu ve bunları dile getirdiğini söyleyen Karpuzoğlu'na, Erzincan milletvekili Behçet Kemal Çağlar, Kurultay'a dedikoduların taşınamayacağı yanıtını verdi.²¹ Görüleceği üzere Karpuzoğlu ve benzerlerinin iddiaları ve talepleri, hem tek parti döneminden köklü bir kopuş talebini içermektedir ve hem de tek parti dönemine ilişkin ağır suçlama niteliğindedir. Bu talep ve suçlamalara ilişkin savunma niteliğindeki yanıtlar ise bir hayli zayıf kalmaktaydı.

Karpuzoğlu'nun ardından söz alan isim Hamdullah Suphi Tanrıöver oldu. Tanrıöver, "*inkılabımızı tamamen mahfuz tutmak ve Türk milletinin dini ihtiyaçlarını ve bu ihtiyaçların zaruri gösterdiği hizmetleri temin etmek mümkündür*" demektedir. Tanrıöver, devrimin ilkelerinden taviz verilmeden halkın dini ihtiyaçlarının ve taleplerinin karşılanabileceği fikrindeydi. Tanrıöver'e göre artık devrim koruma altındaydı ve bu konuda duyulan endişeler ortadan kalkmıştı. Halkın ihtiyaçlarını karşılamak üzere bazı adımlar atıldığını belirten Tanrıöver, bunların halkın ihtiyacını karşılamak için yeterli olduğunu ama henüz uygulamada etkisinin görülmediğini düşünüyordu.

Fransız ve Sovyet devrimlerinin din düşmanı olduğunu örneklerle anlatan Tanrıöver'e göre, onlardan farklı olarak Türk Devrimi din düşmanı değildi. Üstelik bu iki devrim sonraki süreçte din düşmanlığını bırakmıştı.

Tanrıöver, köylerdeki imam ihtiyacını şu şekilde dile getirdi:

Aziz arkadaşlar, bugün kırk bin köyümüz vardır, her köyde birer Mescit tasavvur ediyorum, kırk bin mescit eder, kasabaları, büyük şehirleri gözümün önüne getiriyorum, en aşağı on bine yakın cami vardır. Bunların hepsinin mecmuu elli bin eder. Arkadaşlar; en sade şekline irca ediniz, bu Camilerde, bu Mescitlerde vazife görececek imamlara, hatiplere ihtiyacımız var mıdır, yok mudur? (Var sesleri).

Tanrıöver, bir TBMM oturumunun ardından 6 Meclis hademesinin yanına gelerek gözleri yaşlı bir şekilde kendisine şunları söylediğini nakletti:

21 CHP Yedinci Büyük Kurultayı, 454.

“Vallahi, billahi altı köyümüzde bir tek imam kaldı. Ölülere nöbet bekletiyoruz. Ondan kalkıp bu köye geliyor ve boyuna köy değiştiriyor. Eğer bize imam ve hatip vermezseniz ölülerimizi köpek leşi gibi toprağa gömeceğiz”.

Tanrıöver’e göre, imam ve hatip yetiştirme dolayısıyla telaş etmeye gerek yoktu, *“inkılabımız yıkılmaz”*dı. Son zamanlarda katıldığı cenaze törenlerinde din görevlilerinin perişan bir halde olduklarını içi acıyarak gördüğünü belirten Tanrıöver’e göre bu görevlilerin kıyafetleri görev yaptıkları tarihi kurumlara yakışmayacak haldeydi. Çünkü onların maaşları hademelerinkinden bile azdı. Tanrıöver’e göre, Cumhuriyetin ilk yıllarında din alanında alınan önlemler geçiciydi, sürekli değildi. Bu tarihi tespitini şöyle açıklamaktaydı:

Türk inkılabının dini takibat yapması, son devirlerin acı tecrübelerinin tesiri altında, bir müddet, din namına konuşan adamların ıstırabını çekmiş nesillere mensup olduğumuz için bu müesseseleri kapadık. Bunu muvakkat bir tedbir olarak aldık; daimi olamaz. Çünkü; yer yüzünde böyle bir laik Devlet mevcut değildir. O halde ne yapacağız? Tedbirin size muvakkat olduğuna dair misal vereceğim.

İnkılabı yapanlar, inkılabın başındakiler, Diyanet İşleri Reisliğini, Devlet kadrosu içinde neden bıraktı? Şuna lüzum vardı: Bir müddet, bu işlerin, Hükümetin murakabesi altında olması lazımdı; buna dini vazifeler için, ayinler için lüzum vardı.

Hafızları yetiştirme hakkı Diyanet’e aitti. Ancak imam ve hatip yetişmiyordu. Hafız yetiştirmek ve diğer din hizmetleri laik devrime tehlike oluşturmuyordu. İmam ve hatip yetiştirmek için de durum aynı olacaktı. Bu sağlandığında Türk milleti iktidara minnettar olacaktı.²²

Doğu ve Batı dünyasının güncel durumunu analiz eden Tanrıöver, Türkiye’nin Şark dünyasıyla ilgilenmesi gerektiği fikrindeydi. Tanrıöver’in kast ettiği Arap dünyası, Pakistan gibi ülkelerdi. *“Bizim tesanüdümüz, şarkın tesanüdü noktasından elbette laik harekettir. Acaba, aramızdaki müşterek rabıta nedir? Bu rabıta dindir”* diyen Tanrıöver, Türkçü-Turancı kimlikten İslam dünyasıyla dayanışmaya evrilmiş görünmektedir. Tanrıöver’den sonra söz alan Gaziantep milletvekili Cemil Sait Barlas’tı. Barlas mevcut laiklik politikalarının sürdürülmesinden yanaydı ve yumuşamaya da karşıydı. Nitekim konuşmasının daha başında Tanrıöver’in düşüncelerine karşı olduğunu vurguladı.²³

Arkadaşlar; ben dokuz yaşındaki kızına evinde hususi olarak din dersi verdiren bir adamım. Türklüğün unsuru aslisinden birinin, Türk kültürü

22 CHP Yedinci Büyük Kurultayı, 454-456.

23 CHP Yedinci Büyük Kurultayı, 459.

altında din dersi olduğuna inanan bir adamım. Bir de din birliğine, dil birliğine, dilek birliğine inanmışımdır.

Fakat laiklik anlayışım asla Hamdullah Suphi Tanrıöver'in anlayışı gibi değildir. Esasen dünyanın hiçbir yerinde, layıklık anlayışı kendisinin anlayışı değildir. Türk milletinin son bekası ne dindedir ne imandadır. Türk'ün kendi vicdanile Allah arasındadır. Türk'ün son kuvveti damarlarındaki asil kandadır (Alkışlar).

Burada ilginç olan Türkçü Tanrıöver'in din merkezli bir söyleme yönelmesidir. Ayrıca Tanrıöver ile Barlas'ın milli kimlik tanımının merkezinin farklılaştığı açıktır. Aslında burada iki ayrı dünya görüşü bulunmaktadır. Biri din merkezli bir kimlik, diğeri laik bir milliyetçiliktir. Tanrıöver'in millet kimliğinin merkezinde din yer alması itibarıyla laiklik noktasında Barlas'ın gerisinde olduğu ve kimliğinin ümetsel özellikler taşıdığı rahatlıkla söylenebilir.

Barlas, laiklik konusunda şunları söylemektedir:²⁴

Eski laiklik anlayışımızda sabit olalım. Onu komünizm aleyhtarlığı ile karıştırmayalım. Komünistlik iktisadi bir meslektir; ona iktisadi delillerle cevap verilir. Benim amelem aç iken, ben amelemini din ile tatmin edemem. (...) Yedinci Kurultayımızın Hamdullah Suphi Tanrıöver'i bu mu olacaktır? Bundan yirmi sene evvel Hoca Arif Efendi ile, muasır medeniyete erişmek için, mücadele eden siz değil miydiniz? O zaman benim düşüncelerimden ileri gitmiyor mu idiniz? (Alkışlar).

Barlas'ın komünizmin karşısına dini çıkarmanın yanlışlığına ilişkin uyarısı, Soğuk Savaş döneminin politikalarına yönelik öncül bir eleştiri niteliği taşımaktadır. Ayrıca Barlas, Tanrıöver'in zihin dünyasındaki değişimi de ortaya koymaktadır.

Barlas'ın yine tarihe geçecek nitelikteki bir ifadesi de Cumhuriyetin dindarlarla sorununun olmadığına ilişkin verdiği örneklerdir; onların, en yüksek kademelerde görevlerde bulunabildiğine vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda Cumhuriyetin dindarlarla değil dinsel siyasete karşı olduğu sonucuna varılabilir:²⁵ *“Arkadaşlar; bizim laiklik teşkilatımız asla din düşmanlığı ile başlamamıştır. Bütün memleketlerde laiklik din düşmanlığı ile başlar. Bizde böyle şey var mıdır? Fevzi Çakmak Kur'an okurken ona hangimiz fena gözle baktı? Mustafa Abdülhalik Renda, bir bakan olduğu halde, namaz kılarken ona hangimiz yan baktı? (Bravo sesleri)”*.

24 CHP Yedinci Büyük Kurultayı, 459.

25 CHP Yedinci Büyük Kurultayı, 460.

Tanrıöver'in laiklik anlayışındaki değişimi hayretle karşıladığını belirten Barlas, bunu hazmedemediğini belirtirken komünizme karşı dinin bir mücadele aracı olarak kabul edileceğini sanmadığını belirtiyordu. Ancak Barlas'ın bu konuda yanıldığı Soğuk savaş sürecinde ortaya çıkacaktı. İskenderun'u, Hatay'ı isteyen Suriye ile birlikte hareket edemeyeceğini, Kral Faysal'ın “*önce Arabım, sonra Müslümanım*” dediğini hatırlatan Barlas, sözlerini şöyle tamamladı:²⁶ “*Ben mütedeyyin bir adamım, çocuğumun da öyle yetişmesini isterim. Fakat, dış tehlike karşısında ben aradığım kuvveti kalbimin asil kanında buluyorum (Şiddetli alkışlar)*”.

Barlas'tan sonra söz alan Siirt milletvekili Ali Rıza Esen'di. Günün ikinci oturumunda konuşan Esen'e göre, “laiklik Anadolu'da birliğin temeli” idi. Atatürk'ün din ile dünyayı ayırdığını belirten Esen, dine karşı “*hürmetsiz*” olduğunun sanılmamasını söyleme gereği duymaktaydı. Ardından da “*Çünkü, ben, beş yüz yıllık bir ulema torunuyum; bunu burada söylemek istemezdim*” dedi.

Esen konuşmasında, Jön Türklerin önde gelen isimlerinden Ali Suavi'nin camilerde vaazların, hutbenin Türkçe olmasını tavsiye ettiğini söylemekte; oysa ne yazık ki “*bugünkü düşünce, Ezanın bile Arapça okunması merkezindedir. Bu düşüncede olanlar, biliyorsunuz ki, dini politikaya alet edenler*” olduğunu belirtmekteydi.²⁷ Esen'in endişeleri birkaç yıl sonra gerçek olacaktı.

Kocaeli delegesi Yusuf Ziya Kösemen konuşmasında vatandaşların din eğitimi istediklerini ama geçmişte ülkede dinsizlik propagandasının da yapılmadığını belirtti. Kösemen'e göre geçmişte laiklik ilkesine zarar gelmesin diye bu önemli görevin ihmal edildiğini söyledi.²⁸

Kurultayın önemli isimlerinden biri olan Behçet Kemal Çağlar'ın konuşması dikkat çekiciydi. Dinin siyasete alet edilmesine, siyasallaştırılmasına karşı çıkan giriş cümlelerinin ardından şunları dile getirdi: “*Ayakta kalabilmemizin tek şartı medeniyet imkan ve icaplarından 'Gavur icadıdır' diye bizi yıllarca alıkoyan kara taassuba, kızıl emperyalizm kadar düşmanımız. Ben milletimin en büyük düşmanlarını düşününce kızıl gözlerini memleketimize diken şimal tehlikesiyle birlikte aziz Kubilay'ın başını mızrağa takan kara ruhu da aynı kinle hatırlıyorum*”.

Koyu Kemalist kimliği ile bilinen Çağlar'ın kızıl ve kara tehlike konusundaki hassasiyeti, Cumhuriyetin kurucu kültüründeki hassasiyetle eşdeğer bir nitelik taşımaktadır. Kara tehlikenin millete “*bir kene gibi*” yapışmasını önlemeye yönelik olarak laiklik ilkesinin benimsendiğini belirten Çağlar'ın hedefinde “*genç ve ak saçlı bir Türk Ocaklı*” Tanrıöver de vardı. Geçmişte bizzat Tanrıöver'in dinsizliğe kaçan aşırılığı olduğunu Çağlar şu sözlerle ortaya koydu:

26 CHP Yedinci Büyük Kurultayı, 460.

27 CHP Yedinci Büyük Kurultayı, 461.

28 CHP Yedinci Büyük Kurultayı, 462.

Türk Ocağı hatiplerinin ‘Her minare bir mezar taşıdır ve altında bir İslam köyü yatar’ yollu cümlelerini biz o zaman da sadece kara taassuba ifratlı²⁹ bir hücum diye müsamahalı bir gülümseme ile okurduk. O zaman dinsizliğe kayan bir ifratta idi. Şimdi onun vicdan kefareti³⁰ olarak din taassubuna kayıyor.

Biz, ikisinin ortasında dini siyasetten ayırmayı esas tutan bir karardayız. Deminki güzel cümleler, süslü artist gayretini yine müsamaha ile karşılayalım. Biz, doğrusunu, çıkarını bulduk, o inkardan azaba kayadursun, bu emsalsiz rakkas,³¹ er geç bizim hizamıza karar kılar deyip gülümseyelim.

Çağlar, Emin Karpuzoğlu’na yönelik de oldukça sert bir yanıt verdi: *“Biz, müminiz, dindarız, Muhammed’e ima ile de olsa sövdürmeyiz; fakat, bir zatın güneş-müneş diye, güneş birdir diye bir şeyler karıştırarak Atatürk’ümüzü ima ettiğini zan değil, vehmedersek tuğyan³² ederiz (Bravo sesleri, alkışlar)”*.

Tanrıöver’in *“din birleştiricidir”* söylemine de itiraz eden Çağlar:

Tanrıöver unutuyor mu ki, Hitler de İsa’nın Allah’ına dua ediyordu, Kral Jorj³³ da. Tebaları birbirini yediler, aynı dindendiler.

Hilafeti ve dini de koruyan birinci cihan harbi Türk ordularının arkasından kancıkça silah çekenler aynı dinden değil mi idiler? Aynı hilafete tabi değil miydi?

(...) Anadolu’yu yıllarca mezhep kavgalarıyla yer yer mezbahaya çeviren taassubun yeniden hortlaması ihtimali, bizim için Bolşeviklik tehlikesi kadar korkunçtur (Alkışlar).

Biz, iliklerimize kadar Kemalist’iz.

(...) ... biz hepimiz Atatürk’ün kurtarıcı devrimlerini beklemek için yaşıyoruz. Hayatımızın başka hikmeti yoktur (Alkışlar).³⁴

Kurultay’da söz alan önemli isimlerden biri de Bingöl milletvekili Tahsin Banguoğlu idi. Banguoğlu, Tanrıöver’le laiklik ve din eğitimi konusunu on aydır konuşuklarını söyledi.³⁵ Konu bir buçuk ay kadar Parti Divanı’nda

29 Aşırı.

30 Bedel.

31 Dans etmeyi meslek edinmiş erkek.

32 Taşma, hiddetlenme.

33 İngiltere Kralı George.

34 CHP Yedinci Büyük Kurultayı, ss. 462-464.

35 Aslında daha erken bir tarihte, İkinci Dünya Savaşı sonrasında 26 Aralık 1946 tarihinde din öğretimi

konusulmuş, daha sonra da Meclis Grubu'na gelmişti. Buralarda yapılan uzun konuşmalar zaman zaman tartışmaya da dönüşmüştü. Tartışmalarda gündeme gelen talepleri üç başlıkta toplayan Banguoğlu, şöyle bir sıralama yapmaktadır:

Din öğretimi yapılsın.

Dini kurumlara bakılsın.

Din adamlarının durumu iyileştirilsin.

Taleplerin haklılığına dikkat çeken Banguoğlu, taleplerin savunusu sırasında bazı konuşmacıların laiklik sınırlarının dışına çıktıklarını, oysa laiklik sınırının dışına çıkmadan da bu taleplerin gerçekleştirilebileceğini, laiklik sınırının aşılmasına gerek olmadığını belirtmekteydi. Banguoğlu'nun toparlayıcı ve tartışmaları özetleyici konuşması, bir noktada sorunun çözümü için uzlaşmayı da amaçlamaktaydı. Banguoğlu'na göre din, artık Ortaçağ'daki gibi bir etki alanına sahip değildi. Din, *"muhterem ve mukaddes bir köşede"* idi. Dinin bireysel bir alana ait olduğunu ifade eden Banguoğlu'na göre, Türk milleti devrimle din ile dünyayı ayırmış, şeriatı kaldırmıştı. Şeriatın kaldırıldığı dini *"kendi köşesinde imar etmek, güzelleştirmek ve daha muhterem bir hale getirmek ... dileğimizdir"*. Banguoğlu, şeriat kanunlarının getirilmesini düşünen kimsenin artık kalmadığı fikrindeydi. Banguoğlu, artık dünyada yerleşik toplumlarda din ideolojisinin kalmadığını, dinin hayatın bir köşesinde olduğunu söylüyordu. Banguoğlu'na göre din hayatın merkezinde değil bir köşesindeydi. Türkiye'nin ideolojisi de milliyet esası üzerine kurulmuştu. Banguoğlu, Türkiye'de milliyet ilkesinin yerleşmesinde büyük emekleri olan Tanrıöver'in milliyet ilkesi yerine din ilkesini koymasını anlayamamaktaydı. Dinin artık dünya politikasında yeri yoktu ve Türkiye'de din bir politika olarak kullanılmayacaktı. Millet hayatı din ideolojisi üzerinden açıklanamazdı. Hatta Tanrıöver, *"ittihadı İslam politikası"* sınırlarına kadar uzanmaktaydı. Ayrıca dini, bir iktisadi doktrin olarak komünizmin karşısına da koymaktaydı. Sorunun laiklik sınırları içerisinde konuşulmasını isteyen Banguoğlu, bunun dışına çıkılmamasını istemekteydi.³⁶

Kurultayda son söz alan isim Tanrıöver oldu. Hakkında yapılan eleştirilere yanıt verdi. İslamiyet'in ilerlemeye engel teşkil ettiğine dair bir ifadesinin olmadığını ve İslam birliği fikrini de savunmadığını söyledi.

konusu ilk kez TBMM gündemine geldi. Konuyu gündeme getirenler CHP'liydi; Muhittin Baha Pars ve Hamdullah Suphi Tanrıöver. Bütün görüşmeleri sırasında bu iki isim, din öğretiminin yeniden verilmesini önermişler ve DP'liler de onları desteklemişlerdi. Dönemin başbakanı Recep Peker ise dini propagandaya kapı açmamak adına bu teklifi kabul etmemişti. Gotthard Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, çev. Hayrullah Örs, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972), 83.

36 CHP Yedinci Büyük Kurultayı, 465-467.

Dinin bireyle Allah arasında olmasının bireyler için geçerli olduğunu oysa bugün meselenin birey değil toplum/millet meselesi olduğunu, nitekim bu nedenle toplumun din hizmetlerini görmek için Diyanet İşleri Başkanlığının kurulduğunu ifade etti. Cumhuriyetin laiklik politikaları çerçevesinde Vakıflar İdaresi ve Diyanet İşleri'nin kurulduğunu belirten Tanrıöver'in isteği din eğitiminin verilmesi ile imam ve hatiplerin yetiştirilmesinden ibaretti.³⁷ Bu talepler 1950 yılına kadar CHP hükümetleri tarafından yerine getirildi.³⁸

Kurultay'ın ardından ilk olarak 1948'de imam hatip kursları açıldı. Yine ilk kez olmak üzere hacca gitmek isteyenlere döviz verildi. Bu süreçte Şemsettin Günaltay gibi dindarlığı ile bilinen bir isim başbakan oldu ve onun döneminde 1949'da ilkokullara seçmeli olarak din dersi konuldu. 1950 seçimlerinin hemen öncesinde 4 Mart 1950 tarihinde türbelerden Türk büyüklerine ait olanlarla büyük sanat değeri bulunanların Milli Eğitim Bakanlığınca halka açılacağı şeklinde bir düzenleme yapıldı.³⁹

Sonuç

1945 sonrasında İnönü'nün liderliğinde Türkiye'yi demokratikleştirmeye yönelik CHP'nin kendisini de demokratikleştirmesi kaçınılmaz bir zorunluluktur. Bu bağlamda CHP, devrimci bir devlet partisi olmanın dışına çıkarak halkın partisi olmaya yöneldi. Neticede izlenen politikalar daha ılımlı bir niteliğe büründü. Demokratikleşme ve normalleşme süreci laiklik politikalarında da kendisini gösterdi.⁴⁰ Tek parti döneminin laiklik anlayışından köklü bir kopuşun olduğunu da söylemek gerekir.⁴¹

37 *CHP Yedinci Büyük Kurultayı*, 467-469.

38 Çetin Yetkin, *Karşıdevrim 1945-1950*, (İstanbul: Otopsi Yayınları, 2002), 413-422.

39 Uzun, "İktidarını Sürdürmek İsteyen Bir Partinin Kimlik Arayışı: Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1947 Olağan Kurultayı", 130.

40 Kemal Karpat'ın da belirttiği üzere laiklik politikalarında yapılan değişiklik Cumhuriyetin ilk yıllarından beri izlenen politikalarından bir kopuş ifade etmekteydi. Bu kopuş partinin keskin laiklik politikalarından yana olan kesimlerinde ciddi tepki yarattı. Diğer taraftan muhafazakar kesimleri de Cumhuriyet rejiminin modern temellerini çökertme konusunda motive etti. Bkz. Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, (İstanbul: 1967), 199.

41 Cumhuriyetin 15. yılında (1938) yayınlanan bir parti yayınında, Cumhuriyetin dini mahkemeleri kaldırarak ve Medeni Kanunu yürürlüğe koyarak adli birliği; medreseleri kaldırarak da öğretim birliğini sağlaması; toplumun "yetiştirici ve yaşatıcı şartları arasından dinin kaldırılması" anlamına geldiği belirtilmekteydi. "Böylece amme haklarının en mühimlerinden biri olan vicdan hürriyeti, Laiklik sayesinde en geniş ve ideal bir şekilde temin edilmiştir. Bir cemiyetin üstünlüğü ve medeniliği için birinci şart olan vicdan hürriyeti, her ferdi manevi hususlarda kendi idrak ve imanına bırakarak ferdi inanışla devletin ve cemiyetin umumi yürüyüşünü köstekleyici bütün bağları koparıp atmıştır. Milli ve içtimai hayatta ferdin, dinsiz, şu veya bu itikat sistemine mensup oluşu; milli ve içtimai vazifesi bakımından ne bir kusur, ne de bir fazilet sayılamaz". Bkz. Cumhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, (Ankara: 1938), 12-13. Yukarıdaki metinden de anlaşılacağı üzere dini bireysel tercih olarak algılanmaktaydı ve partinin/devletin dine karşı bir lakaydisi söz konusu idi. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması modernleşme

Politikalardaki değişikliğin nedenleri arasında seçmeni memnun etme, DP'nin eleştirilerini göğüsleyebilme⁴² ve ümmet temelli toplumdan laik milli topluma geçiş aşamasında soğuma evresinden normalleşme evresine geçişi de saymak mümkündür. Nitekim Tanrıöver'in Cumhuriyetin ilk yıllarındaki sert laiklik politikalarını geçici olarak tanımlamıştır. Laikliğin ve rejimin yerleşmesinin ardından bir normalleşme olacağı fikri söz konusudur. Bununla birlikte 1947'de laiklikle ilgili tartışılan sorunların bugün dahi çözülebildiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Üstelik Cumhuriyetin din/ümmet merkezli toplum yapısının yerine millet merkezli topluma geçiş olarak koyduğu hedef bugün hala ulaşılmayı beklemektedir. Yine 1947'de laiklik bağlamında talep edilenler din eğitimi ile imam ve hatiplerin yetiştirilmesinden ibaretti.

1950 seçimleri öncesinde Başbakan Şemsettin Günaltay'ın TBMM'de yaptığı bir konuşma 1947 sonrasındaki değişimi ve dönüşümü açıkça ortaya koymaktadır:⁴³

İlkokullarda din dersleri okutturmaya başlayan hükümetin başkanıyım. Bu ülkede Müslümanlara namazlarını öğretmek, ölülerini yıkatmak için imam-hatip kursları açan bir hükümetin başkanıyım. Bu ülkede Müslümanlığın yüksek esaslarını öğretmek için İlahiyat Fakültesi açan bir hükümetin başkanıyım.

1947'de CHP Kurultay'ında dile getirilenler, devrim sonrasında normalleşme sürecinin ve seçmenden oy alma isteğinin bir sonucu olarak 1950 seçimleri öncesinde Günaltay'ın dediği gibi büyük ölçüde yapıldı. Ancak bunun arkasından yeni taleplerin geleceğini tahmin etmek zor olmasa gerekti.

Cumhuriyetin kuran ve Türk Devrimi'ni gerçekleştiren kadro ümmet anlayışına dayanan toplumdan seküler Türk milli kimliğine dayanan, din temelli devlet anlayışından ulus-devlet anlayışına geçmek için köktenci yöntemlerle büyük bir devrime imza attı. Eğitimin birleştirilmesi, medreselerin kapatılması, tekke ve zaviyelerin kapatılması, hukukun laikleştirilmesi, kadın haklarında kademeli bir şekilde ortaya çıkan dönüşüm Cumhuriyetin laiklik anlayışına dönük olduğu kadar, milliyetçilik anlayışının da bir parçasıydı. İslam temelli bir tarih anlayışından kadim Türk tarihine dayanan bir anlayışa geçiş noktasında büyük bir dönüşüme imza atıldı. Tarih ders kitaplarının milli tarih anlayışı çerçevesinde yeniden yazılması, Türk Tarih Kurumu ve

sürecinde dinin denetim altına alınması kadar, dini hizmetlerin görülmesi açısından bir "teknik" mesele idi.

42 İsmail Hüsrev Tökin'e göre CHP politikaları dini gericiliğin doğmasını önlemeye yönelikti; DP ise, dini liberalizmiyle, dini gericiliğin dirilmesine ortam hazırlamaktaydı. Bkz. İsmail Hüsrev Tökin, *C.H.Partisinin Dünya ve Cemiyet Görüşü (Genel Esaslar) I*, (Ankara: 1946), 28.

43 Doğan Duman, *Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık*, (İzmir: Eylül Yayınları, 1997); Uyar, *100 Soruda Cumhuriyet Halk Partisi Tarihçesi (1923-2015)*.

Türk Dil Kurumu'nun kuruluşu da Türk milli kimliği inşa etme çabasının bir ürünüydü. Bu noktada 1925 yılında Mehmet Akif Ersoy ve Elmalılı Hamdi Yazır'dan istenen Kur'an meali ve tefsiri, toplumun tarikatların aracılığından kurtularak ve bu kesimlerin ruhbanlığa soyunmasını önleyerek, Allah ile birey arasındaki engelleri kaldırmayı amaçlıyordu. Bir Türk İslam'ı yaratma çabasının ürünü olarak yapılanların günümüz Türkiye'sinde pek çok yanlış anlamaya yol açtığı ya da Türk Devrimi ile sorunlu çevrelerin çarpıtmalarını beraberinde getirdiği görülmektedir. Örneğin Kur'an'ın ve Kur'an öğretmenin yasaklanmadığını, ancak eski harflerle Kur'an öğrenmenin yasaklandığını; kadınların örtünmesinin değil çarşaf ve peçenin yasaklandığı, başörtüsüne yönelik yasaklama olmadığını; camilerin kapatılmadığını, İkinci Dünya Savaşı yıllarında az sayıda caminin askeri amaçla kullanılmak zorunda kaldığını (kutsal emanetlerin korunması dahil) bu bağlamda saymak yerinde olacaktır.

Türk Devrimi'nin ilk yirmi yılında *“utangaç tek parti yönetimi”* olarak tanımlanabilecek uygulamalar, bizzat CHP'lilerin kendilerince daha ilk fırsatta eleştiri konusu yapıldı. Nitekim 1947 tarihli CHP Kurultay'ı bunun tipik bir örneğidir. Dinin toplumsal hayattaki yerinin geriletilmiş ancak din, bireysel hayatta varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Buna ilişkin İsmet İnönü örneğini vermek yerinde olacaktır. İnönü'nün Pembe Köşk'teki yatak odasının duvarında *“Allah'ın dediği olur”* ifadesi ile Hz. Ali'nin *“İlim rütbesi, rütbelerin en yücesidir”* sözünün yer alması, dinin bireysel alanda yaşadığının iyi bir timsalidir. Ancak diğer taraftan dini hizmetlerin görülmesinde ve din eğitiminde yaşanan sorunlar da (1947'de Kurultay'da belirtildiği üzere) ayrı bir gerçektir. Bugün geline nokta sorun, din hizmetlerinin görülmesinde ve din eğitiminde yaşanan sorunların çok ötesine geçmiş durumdadır. Günümüzde yaşanan sorunlar, Türkiye'nin seküler bir Türk milli kimliği inşa etme noktasında halen uzun bir yolunun olduğunu ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

I. Kitap ve Makaleler

- CHP Yedinci Büyük Kurultayı*. Ankara: 1947.
- Cumhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*. Ankara: 1938.
- Duman, Doğan, *Demokrasi Sürecinde Türkiye’de İslamcılık*. İzmir: Eylül Yayınları, 1997.
- Halk Fırkası Nizamnamesi*. Ankara: 1339 (1923).
- Jaschke, Gotthard, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, çeviren Hayrullah Örs, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972.
- Karpat, Kemal H, *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul: 1967.
- Tarhanlı, İştâr B, *Müslüman Toplum, “Laik” Devlet, Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığı*. İstanbul: Afa Yayınları, 1993.
- Tökin, İsmail Hüsrev, *C.H.Partisinin Dünya ve Cemiyet Görüşü (Genel Esaslar) I*. Ankara: 1946.
- Uyar, Hakkı, “*Sol Milliyetçi” Bir Türk Aydını: Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)*. İstanbul: Buke Yayınları, 2000.
- Uyar, Hakkı, “Diyanet İşleri Başkanı M. Rifat Börekçi CHP İl Başkanlığı Yaptı mı?.” *Toplumsal Tarih* 357, (Eylül 2023): 2-6.
- Uyar, Hakkı, *100 Soruda Cumhuriyet Halk Partisi Tarihçesi (1923-2015)*. Ankara: Anka Yayınları, 2016.
- Uzun, Hakan, “İktidarını Sürdürmek İsteyen Bir Partinin Kimlik Arayışı: Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1947 Olağan Kurultayı.” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 25, (Güz 2012): 101-139.
- Yetkin, Çetin, *Karşıdevrim 1945-1950*. İstanbul: Otopsi Yayınları, 2002.

Extended Abstract

The Seventh Ordinary Congress of the Republican People's Party (CHP) in 1947 holds significant importance in terms of questioning, criticizing, and proposing solutions to the authoritarian interpretation of secularism during the single-party era, both by the CHP itself and its highest decision-making body. This article highlights the CHP's self-criticism regarding its conceptualization of secularism and the heterogeneous nature of opinions within the party. Ultimately, the debates held at the Congress aligned with broader criticisms of the single-party period. However, what is particularly striking is that these criticisms originated from within the CHP itself. At the same time, it is noteworthy that some CHP members remained steadfast in their commitment to secularism and foresaw the potential harm that deviations from it could inflict.

After 1945, under the leadership of İsmet İnönü, the CHP, which had embarked on a path toward democratizing Türkiye, also had to undergo a process of internal democratization. In this context, the party transitioned from being a revolutionary state party to a party that sought to represent the people. Consequently, its policies adopted a more moderate character. This process of democratization and normalization was also reflected in its approach to secularism. Notably, there was a radical departure from the secularist policies of the single-party era. Several factors contributed to this shift, including the need to appeal to the electorate, the imperative to respond to criticisms from the Democrat Party (DP), and the transition from a phase of suppression to one of normalization in the broader shift from an ummah-based society to a secular national society. Indeed, Tanrıöver described the strict secularist policies of the early Republican years as temporary, suggesting that normalization would follow once secularism and the new regime were firmly established. However, it appears that the issues surrounding secularism, which were debated in 1947, persist to this day. Furthermore, the Republic's objective of replacing a religion- and ummah-centered social structure with a nation-centered one remains an ongoing challenge. Even in 1947, secularism-related demands primarily revolved around religious education and the training of imams and khatibs.

The cadres who founded the Republic and led the Turkish Revolution undertook a radical transformation to transition from an ummah-based societal structure to a secular Turkish national identity and from a theocratic state model to that of a nation-state. The unification of education, the closure of madrasas and dervish lodges, the secularization of the legal system, and the gradual transformation of women's rights were all manifestations of the Republic's vision of both nationalism and secularism. A fundamental shift was made from a historiographical framework rooted in Islam to one centered on ancient Turkish history. The rewriting of history textbooks within the framework of a national historiographical perspective, along with the establishment of institutions such as the Turkish Historical Society and the Turkish Language Society, were all integral to the construction of a Turkish national identity. In this regard, the translation and exegesis of the Qur'an commissioned by Mehmet Akif Ersoy and Elmalılı Hamdi Yazır in 1925 aimed to eliminate intermediaries between individuals and God, thereby freeing society from sectarian mediation and preventing these groups from evolving into a clergy class. However, many of these measures, undertaken in pursuit of a distinctively Turkish Islam, have been subject to misinterpretations or distortions, particularly by those critical of the Turkish Revolution. For instance, while the teaching of the Qur'an was not prohibited, its instruction in the Arabic script was restricted; the burqa and full-face veil were banned, yet the headscarf was not; mosques were not shut down, though a limited number were repurposed for military use -including the safeguarding of sacred relics- during World War II.

In the first two decades of the Turkish Revolution, certain aspects of the regime, which could be characterized as a form of "restrained one-party rule," were openly criticized by CHP members at the earliest opportunity. The 1947 CHP Congress serves as a notable example of this internal critique. While the role of religion in public life was significantly curtailed, it persisted within the private sphere. A compelling illustration of this is İsmet İnönü's personal chamber in the Pink Mansion, where the phrase "What Allah decrees shall be" and a quote from Ali -"The rank of knowledge is the highest of all ranks"- were prominently displayed. Nevertheless, as highlighted in the 1947 Assembly, problems persisted in the provision of religious services and religious education. Today, these issues have evolved far beyond the scope of religious education and service provision. Contemporary challenges underscore the fact that Türkiye still has a considerable distance to cover in the process of constructing a secular Turkish national identity.